

ДОСЛІДНИК КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Толочку Петру Петровичу, відомому історику і археологу, члену Президії Національної академії наук України, почесному директору Інституту археології НАН України, академіку НАН України виповнюється 80 років.

Петро Петрович Толочко народився 21 лютого 1938 р. в с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. в селянській родині. Поза сумнівом, «мала Батьківщина», її прадавня історична земля, пам'ятки та легенди вплинули на все його подальше життя та вибір професії. Батько — Петро Васильович — помер 1941 р., на початку війни; мати — Марія Антонівна — виховала трьох синів — Михайла, Івана та Петра й прожила довгий вік. Інтерес до історії в трьох братів, а всі вони стали істориками, розбудила вчителька Галина Митрофанівна Скопенко — мати майбутнього академіка, ректора Київського національного університету ім. Т. Шевченка Віктора Скопенка. Після закінчення школи в рідному селі та історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1960) розпочалась наукова діяльність П.П. Толочка, спочатку в Державному музеї українського декоративного мистецтва, а з 1961 р. — в Інституті археології (молодший науковий співробітник, учений секретар інституту, старший науковий співробітник, завідувач відділу, директор), який він очолював у 1987—2017 рр. Це перший директор Інституту, який зріс у його стінах. З 2017 р. — почесний директор.

Ще будучи студентом П.П. Толочко брав участь в багатьох археологічних експедиціях, переважно на території Середньої Наддніпрянщини. Перебирав досвід багатьох видатних фахівців. Серед його вчителів, перш за все, відзначимо В.Й. Довженка, Б.О. Рибаківа та С.М. Бібікова.

Наполеглива й ефективна праця знайшла відображення у присудженні наукових ступенів та вчених звань: кандидата історичних наук (1966 р.), старшого наукового співробітника (1968 р.), доктора історичних наук (1981 р.), професора (1988 р.), член-кореспондента НАН України (1988 р.), академіка НАН України (1990). Лауреат Державної премії в галузі науки і техніки УРСР (1983) та України (2002), академічних премій ім. М. Грушевського (1992) та ім. М. Костомарова.

В 1993—1998 рр. П.П. Толочко очолював академічну гуманітарну науку України, пра-

цюючи на посаді віце-президента НАН України. Вчений став ініціатором створення Національного комітету України Міжнародної спілки візантиністів та очолив його. 1997 р., його обрали головою Українського національного комітету Міжнародної Унії слов'янської археології. П.П. Толочко є членом Академії Європи (Лондон), Всеугорського товариства археології та мистецтв (Будапешт), член-кореспондентом Центрального Німецького інституту археології (Берлін), закордонним академіком РАН.

Особливе місце в дослідженнях П.П. Толочка посідає стародавній Київ. Це не випадково, адже в його історії відбиваються головні проблеми всієї Київської Русі. Вивчення Києва — важливий і самостійний напрямок археології, який містить розробку багатьох проблем історико-культурного та соціально-економічного змісту, тісно пов'язаних із загальним розвитком усієї Русі.

На той час рішення займатися дослідженням Києва було досить сміливим і для багатьох несподіваним. Адже тільки-но вийшли два томи М.К. Каргера «Древний Киев», які дійсно багато в чому підбили підсумок у майже 150-річній історії археологічного вивчення Києва. То ж не дивно тоді було чути думку деяких фа-

Експедиція 1959 г., с. Завадовка, Черкаської обл.
Слева направо: Н.М. Кравченко, М.Ю. Брайчевський, В.И. Бидзиля, П.П. Толочко.

хівців — «після Каргера в Києві нема чого робити». Крім того, багато хто пам'ятає, яку авторитарну постать у світі археології являв собою М.К. Каргер, як він недобррозичливо ставився до фахівців, які працювали в області «його питань». Проте Київ виявився невичерпним джерелом, яке вчені ще мають досліджувати і досліджувати. М.К. Каргер не створив цілісної картини давнього Києва, можливо, і не ставив перед собою такого завдання. Він ґрунтовно розглянув певні категорії пам'яток та знахідок. Його праця стала необхідним фундаментом для всіх наступних дослідників не тільки Києва, але й всієї Русі.

П.П. Толочко зумів знайти новий кут зору на давньокиївську історію, який допоміг створити загальний образ столиці Русі, від її походження до Батисевої навали, показав динаміку та етапи розвитку, історичне районування тощо. Все розпочалося з поновлення розвідок і розкопок у Києві, збору й аналізу наявних джерел, узгодження їх з літописними даними. Законсервовані віками давній Київ поставав як динамічна структура, що розвивалася й зростала. Водночас це відкривало нові перспективи у вивченні Києва, але їх можна було реалізувати через розширення кола джерел. І, якщо коло писемних джерел обмежене, то археологія постійно їх збільшує. Археологічні матеріали органічно аналізувалися вченим на широкому тлі писемних джерел і висвітлювали нові аспекти політичного, культурного та економічного розвитку міста. Вони побачили світ у монографії «Історична топографія стародав-

нього Києва» (1970). Остання стала науковим бестселером, який читали не тільки археологи, а й усі, хто цікавився історією Києва. Деякі дискусійні думки автора невдовзі підтвердились під час археологічних досліджень міста, які він і очолював.

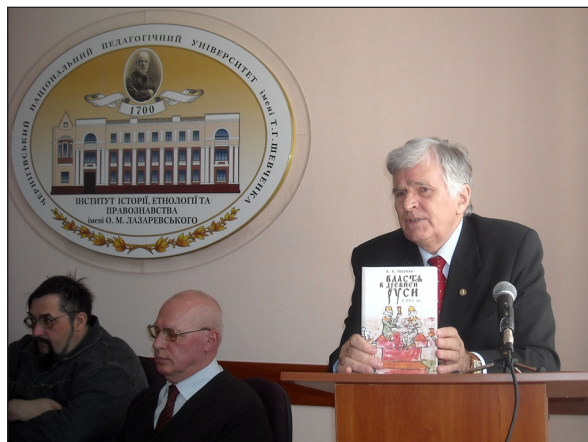
В археологічній науці надзвичайно важливо, коли теоретичні, кабінетні дослідження поєднуються з плідною організаційною і польовою роботою. П.П. Толочку зміг це напрочуд вдало поєднати. 1970 р., за особистої ініціативи Б.Є. Патона, створено Київську постійнодіючу експедицію на чолі з П.П. Толочком. Було започатковано щорічне видання експедиції — «Київська старовина», де планувалося публікувати киевознавчі студії різного профілю. Проте вже перше число 1972 р. (одна з головних причин — відсутність в редколегії членів партії) вилучили з продажу, а підготовлені друге і третє — заборонені. У П.П. Толочка були великі неприємності, які мало не змусили вченого кинути Інститут і Київ. Поновити цей часопис П.П. Толочку вдалося лише через 20 років у 1992 р. Під базу експедиції виділили історичний «будинок Трубецьких». Вченому вдалося зібрати колектив енергійних дослідників, який поєднував досвід та молодість.

З цього часу розгорнулися постійні та системні розкопки Києва, що велися кількома загонами в усіх історичних районах міста. Великих масштабів набули новобудовні роботи. Поступово було взято контроль за новобудовами в історичній частині Києва, розроблено й затверджено археологічні заповідні та охоронні зони в місті.

Вже розкопки на Подолі 1972 р. стали знаменними й відкрили численні зруби, що дали надзвичайно важливі матеріали для хронології Києва та відтворення вигляду його масової забудови і стали етапними для давньоруської археології. Своєрідність подільської стратиграфії, глибина залягання культурних шарів (до 8,0—10 м від сучасної поверхні) дали унікальні закриті комплекси, що принципово змінили існуючі уявлення про масову забудову. Тоді було остаточно спростовано тезу, що кияни мешкали лише в землянках і напівземлянках. Ці розкопки повністю підтвердили висновки дослідника, що масова забудова Києва була близька до забудови Новгород, Берестя, Мінська та інших давньоруських міст. Підсумки розкопок 70-х рр. підбила ґрунтова колективна монографія за редакцією П.П. Толочка «Новое в археологии Киева» (1981), що стала основою циклу праць з історії та археології Києва, за який було присуджено Державну премію УРСР в галузі науки і техніки 1983 р.

Не тільки наукове, а й громадське значення мало встановлення витоків Києва. Вчений на базі ретельного аналізу писемних і археологічних матеріалів пов'язав корені Києва зі слов'янськими поселеннями, що виникли на межі V—VI ст., в часи напівлегендарного Кия, на горах Замковій і Старокиївській, а археологічні матеріали засвідчили безперервний розвиток до X ст. А громадськість Києва, відсвяткувавши 1982 р. 1500-річчя міста, відтоді щороку відзначає Дні Києва. Багато в чому саме завдяки діяльності П.П. Толочка та інших київських археологів вигляд Києва тоді приємно змінився. До 1500-ліття місто причепурилося: чи не вперше були відреставровані пам'ятки історії та культури (особливо рядова та фонові забудова історичного центру), відремонтовано вулиці та будівлі. Кияни та й влада наочно побачили, як «загнали» начебто пересічні будинки Подолу та Андріївського узвозу. Чимало їх було взято на державний облік, а Андріївський узвіз повністю змінив своє обличчя й перетворився на «київський Монмартр».

Чомусь багато хто вважає, що саме тоді П.П. Толочко отримав всі свої звання та нагороди. Проте, згадую, вже взимку того року на голови київських археологів посипались різні неприємності. Піднялася брудна хвиля боротьби проти «замилування старовиною». Серія книжок, що готувалися до ювілею, були терміново вилучені з видавництва вже на рівні версток для додаткового перегляду і рецензування. Було заборонено вживати, наприклад,

назву «Київська Русь», «монголи» і «татари». І, якщо більшість наших книжок тоді все ж таки видали, то монографія П.П. Толочка побачила світ лише наступного року. В ній на ґрунті нових здобутків археології, уважного вивчення писемних джерел вчений відтворив цілісну картину історико-культурного розвитку Києва від часів виникнення міста до 40-х рр. XIII ст. («Древний Киев», 1983). По-новому розглянуто питання економічного розвитку столиці Давньої Русі IX—XIII ст., характеру масової забудови міста, його соціально-топографічної структури, міжнародних зв'язків. Значним досягненням стала розробка нової методики дослідження історичної демографії. Аналіз археологічних і писемних джерел дозволив досліднику вперше надати обґрунтовані розрахунки численності населення давнього Києва.

Розробка різних аспектів історії Києва стала надійним фундаментом для висвітлення і основних проблем історичного розвитку всієї держави, які досліджувалися у роботах «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.» (1980), «Древняя Русь» (1987) і «Київська Русь» (1996), де розгорнуто широку панораму її суспільно-політичного і соціально-економічного життя. Висвітлено питання формування державності, впровадження християнства і ролі церкви в житті країни. Дослідник переконливо обґрунтував висновок про те, що Київська земля в XII—XIII ст. не перетворилась у спадкову вотчину якоїсь окремої князівської династії, а являла собою спільну спадщину всього роду Рюриковичів.

Запропоновано нове бачення проблеми розвитку державності в період феодальної роздробленості. Автор показав, що ця доба не може кваліфікуватися як розпад єдиної державної системи Русі. Міжфеодальні усобиці характерні для всіх середньовічних країн Європи,

але ніде вони не ототожнюються з розпадом держав. Гарантом державної єдності Русі були єдина князівська династія, єдина церква, єдина культура і мова, сталі міжрегіональні економічні зв'язки. Київ як столицю Русі не зміг замінити жоден удільний центр. Та й сам хан Батий (як і європейські монархи) вважали столицею Русі саме Київ.

У колі професіональних інтересів вченого продовжує перебувати проблема походження і розвитку давньоруських міст. Їй присвячено монографія «Древнерусский феодальный город» (1989), де на широкій джерелознавчій базі обґрунтовано висновок про взаємообумовленість процесів містобудування і формування державності, а також про феодальну сутність давньоруських міст. Розвиток ці ідеї отримали в монографіях «Власть в Древней Руси X—XIII вв.», «Династические браки на Руси в XII—XIII вв.», «Древнерусская народность. Воображаемая или реальная» (2005).

Складні взаємини Русі з кочовими народами Степу висвітлені у роботі «Кочевые народы степей и Киевская Русь» (1999), де автор у широкому хронологічному та тематичному розрізі подав історію стосунків східних слов'ян з воїновничими степовими сусідами, що змінювали одне одного (авари, булгари, хозари, угри, печеніги, половці і монголи). Відзначається необхідність розгляду конкретних питань на різних етапах цих взаємин. Крім військової боротьби відбувалися й мирні стосунки, певна інтеграція осілих чи напівосілих тюрків у давньоруське суспільство. Ці процеси зруйнувала монгольська навала, яка стала фатальною для самого існування державної системи Русі.

Упродовж всієї наукової діяльності П.П. Толочко звертається до проблем вивчення давньоруського літописання. Результатом його пошуків стали монографії «Літописи Київської

Русі» (1994), «Русские летописи и летописцы X—XIII вв.» (2003), «Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст.» (2005), в яких розгорнуто широку картину історичної писемності Русі. Концептуально П.П. Толочко поділяє «шахматовське» бачення літописання, але додає власні оригінальні спостереження. Зокрема, про датування і місця написання Найдавнішого зводу 1039 р., авторства «Повісті минулих літ», часу створення «Повчання Мономаха», структури галицько-волинського зводу тощо.

У колі наукових інтересів дослідника знаходиться також і українське середньовіччя. Він досліджує проблему спадковості історичного процесу від Київської Русі до України. Головний висновок полягає в тому, що шлях від Русі до України тривав близько тисячі років, але його пройшов один і той же народ, який на різних історичних етапах мав назви «русів», «малорусів», «українців».

Окремо виділимо монографію «Археология и древняя история. В защиту исторического марксизма» (2007), де показано передчасність відмови істориків пострадянського часу від марксистської формаційної періодизації історії. З історико-археологічної точки зору вона лишається цілком коректною та багато в чому нагадує археологічну періодизацію. В основу останньої покладені знаряддя праці, а в основу історичної — спосіб виробництва. Згідно з вченим, цивілізаційна періодизація може вживатись як доповнення до формаційної, а не як її альтернатива. Вчений вважає, що слід бути обережним із ревізією певних попередніх концепцій, коли «разом з водою знов викидають і немовля». Адже критика положень щодо давніх суспільств часто має яскраве спекулятивне та кон'юнктурне підґрунтя.

Низку досліджень вчений присвятив видатним державним діячам Київської Русі. У фун-

даментальній роботі «Ярослав Мудрий» (2011) він продовжив та значно розширив матеріал попередніх досліджень й, безумовно, довів безпідставність аматорських звинувачень князя та його книжників у свідомій фальсифікації літописів з метою принизити роль Володимира Великого і все сподіює ним приписати Ярославу Мудрому. Це, перш за все, спорудження Софійського собору. Жодних обґрунтованих фактів для перегляду свідчень літопису чи «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона, немає, а відтак святкування 1000-ліття Софії є нічим іншим, як фальсифікацією.

2016 р. побачила світ монографія «Откуда пошла Руская земля», де автор спробував дати відповідь, звідки походить назва держави та як почала формуватися наша державність. Він показав, що ці два питання в реальності не пов'язані між собою і вважати їх однією проблемою є методичною помилкою. А етнонім «рус-русь» був поширений переважно на території сучасної України. Розглянуті також взаємини Русі з варягами, Хозарським каганатом і Візантією.

Ці дослідження лягли в основу написання П.П. Толочком розділів багатьох капітальних академічних видань: багатотомної «Історії Української РСР», «Археології Української РСР», «Давньої історії України», «Етнічної історії України» тощо. Вчений не тільки очолював авторські колективи цих видань, але й був ініціатором їх створення. «Давня історія України» стала етапною для розвитку української археологічної науки. Такої праці на пострадянському просторі ще не виходило. За її створення колектив на чолі з П.П. Толочком отримав Державну премію України в галузі науки і техніки 2003 р. Випуск цих грубесних томів у роки повної відсутності державного фінансування наукових видань вартувало величезних організаційних та інших зусиль.

Також слід відзначити видання фундаментальної роботи «Інститут археології. Національна академія наук України. 1918—2014 рр.» (2015), яка вийшла завдяки задуму та зусиллям П.П. Толочка. В ній висвітлено всі етапи зародження і розвитку інституту як наукової академічної установи, подано короткі повідомлення про його структуру та співробітників за весь цей період.

Наукові праці П.П. Толочка відзначаються широкою постановкою завдань, великим діапазоном залучених джерел, чітким дослідницьким напрямком і обґрунтуванням висунутих положень. Вони отримали високу оцінку вітчизняних і зарубіжних фахівців. Значна їх кількість опублікована у виданнях Канади, Польщі, Ро-

сії, США, ФРН, Франції тощо. Високий міжнародний авторитет, його сталі наукові та дружні зв'язки з вченими світового рівня, суттєво піднімають статус української науки, допомагають нашим науковцям долучатися до загального світового наукового процесу. Важко навіть просто згадати іноземних колег, з якими П.П. Толочко підтримував дружні наукові взаємини. Він член кількох іноземних академій.

Наукова діяльність П.П. Толочка нерозривно пов'язана з науково-популяризаційною та пам'яткоохоронною роботою. Його «Таємниці київських підземель», «Нашадки Мономаха», «Історичні портрети» та інші схвально сприйняті широким колом читачів і відразу ставали дефіцитом. Чисельні матеріали з розкопок П.П. Толочка поповнили експозиції багатьох музеїв України. Окремі музеї створено за його активної підтримки (Музей історії м. Києва, ДІАЗ «Стародавній Київ»). Разом з архітектором А.М. Мілецьким розроблено проект парку-музею «Древній Київ», який частково втілено (Старокиївська гора та Паркова алея над урочищами Гончарі та Кожум'яки). До 1000-річчя хрещення Русі проєкт побачив світ у вигляді монографії.

Активна позиція в пам'яткоохоронній сфері, численні виступи та звертання до владних органів допомагає, наскільки це можливо в наш час, захистити пам'ятки чи зменшити наступ адміністративних та фінансових кіл на пам'ятки. Чимало публіцистичних робіт вченого присвячено проблемам охорони національної історико-культурної спадщини. З 1989 р. майже 30 років П.П. Толочко очолював Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, одним з ініціаторів створення якого був він сам. Важливим напрямом діяльності вченого стало відновлення видатних пам'яток зодчества (церква Успіння Богородиці Пирогощі, Золотоверхий Михайлівський собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври). Його авторитет став запорукою того, що пам'ятки були відтворені на науковій основі, а будівельним роботам передували археологічні дослідження, що надали підстави для створення архітектурних проєктів. Активна громадська позиція, професійний та виважений підхід до вирішення багатьох питань стали підставою обрання П.П. Толочка депутатом Верховної Ради України у 1998—2006 рр. Одним з результатів його діяльності стало створення Закону України «Про охорону археологічної спадщини», важливий юридичний акт у сфері охорони і збереження нашого культурного надбання.

П.П. Толочко ніколи не гнався за дешевою популярністю, не намагався догодити настроям публіки. В новітні часи з'явилося чимало псевдопатріотів і раз-у-раз невідомо звідки спливають знавців «істинної» та «прихованої» від народу історії України та українців. Ця піна не спадає вже тривалий час, її постійно здіймають невігласи й малограмотні журналісти. П.П. Толочко «піарить» себе не сенсаціями на зразок перегляду дати зведення Софії Київської, а фундаментальними працями. Правду кажучи, принциповість і власна оцінка суспільних явищ — не завжди найкращі супутники життя. Талант і стрімка кар'єра породжують заздрість. П.П. Толочко навчився не зважати на заздрощі, грубі випадки й недолугі звинувачення. Опорою йому є наука — головний сенс його життя, велике коло друзів з числа наукової і творчої інтелігенції.

Важливий також науково-педагогічний бік діяльності вченого. Він читає лекції у вітчизняних та зарубіжних університетах. Близько двох десятків кваліфікованих фахівців, вихованих вченим, сьогодні активно працюють в різних наукових та освітніх установах України. Серед них згадаймо хоч би членів-кореспондентів НАН України Г.Ю. Івакіна та О.П. Моцю.

Плідною є і редакторська діяльність П.П. Толочка. За його редакцією вийшло друком чимало фундаментальних праць, монографій, наукових збірок, присвячених важливим проблемам археології України. Він є почесним головним редактором фахового журналу «Археологія».

Суспільство відзначило ювіляра державними нагородами: орден «Знак пошани» (1981), медаль «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1982), Почесна Грамота Верховної Ради УРСР (1985), ордени «Ярослав Мудрий» 5-го, 4-го й 3-го ступенів (1998, 2002, 2013).

Науковий доробок вченого нараховує близько п'ятисот друкованих праць, серед яких тіль-

ки індивідуальних монографій понад 30. І темпи публікацій нових своїх задумів та ідей П.П. Толочко не знижує. Вражаюча працездатність вченого тому запорука. На виході нові праці.

*Г.Ю. ІВАКІН,
член-кореспондент НАНУ,
заступник директора
Інституту археології НАНУ*

Основні праці П.П. Толочка:

- Історична топографія стародавнього Києва. Київ, 1970.
Нашадки Мономаха. Київ, 1972.
Древний Киев. Киев, 1976.
Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. Киев, 1980.
Древняя Русь. Киев, 1987.
Древнерусский феодальный город. Киев, 1989.
Історичні портрети: із історії давньоруської та європейської політики X—XII ст. Київ, 1990.
Київська Русь. Київ, 1996.
Володимир Святий. Ярослав Мудрий. Київ, 1996.
Від Русі до України. Київ, 1998.
Київська Русь. Київ, 1998 (у співавторстві з О.П. Толочком).
Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев, 1999.
Русские летописи и летописцы X—XIII вв. Санкт-Петербург, 2003.
Древнерусская народность воображаемая или реальная. Санкт-Петербург, 2005.
Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма). Киев, 2007.
Власть в древней Руси X—XIII вв. Санкт-Петербург, 2011.
Ярослав Мудрый. Київ, 2011.
Династические браки на Руси в XII—XIII вв. Санкт-Петербург, 2013.
Откуда пошла Русская земля. Киев, 2016.
- Літ.:* Петро Петрович Толочко — шлях у науці. *ДБНЪСЛОВО*. Київ, 2008, с. 7—12 зі списком праць до 2008 р., с. 377—391.
До ювілею П.П. Толочка. *Археологія*. 2008, № 1, с. 3—6.
Івакін Г.Ю. Петро Петрович Толоко — вчений і громадянин. *Археологія*. 2013, № 1, с. 3—6.
Слово про ювіляра. *Слов'яни і Русь: археологія та історія*. Київ, 2013, с. 9—16.
Ivakin H.Yu. Petro Petrovych Tolochko — scholar and citizen. *Ukrainian Archaeology 2012*. 2013, p. 3—6.